

ORIENTAL JOURNAL OF PHILOLOGY

journal homepage:

<http://www.supportscience.uz/index.php/ojp/about>

COMMENTARIES ON AL-ZAMAKHSHARI'S "AL-MUFASSAL" IN ARABIC LINGUISTICS. THE INTERPRETATION OF ILMIDDIN AL-SAKHAWI AND ITS MANUSCRIPTS

Marjona Yuldashaliyeva*Independent researcher**E-mail: marjonaanarkulova@gmail.com**Tashkent, Uzbekistan***ABOUT ARTICLE**

Key words: nahw, sarf, "al-Mufasssal", "al-Mufaddal", chapter on particles, commentary, manuscript, source studies, al-Zamakhshari, al-Sakhawi.

Received: 03.10.26**Accepted:** 04.10.26**Published:** 05.10.26

Abstract: The article examines al-Zamakhshari's "al-Mufasssal", the commentaries written on it and, among them, Ilmiddin al-Sakhawi's "al-Mufaddal fi sharh al-Mufasssal". Al-Sakhawi's scholarly legacy, his method of commentary, the chapter on particles, the manuscripts in Cairo, Leiden and Rampur, and the editions are analysed from a source-studies standpoint.

ARAB TILSHUNOSLIGIDA ZAMAXSHARIYNING "AL-MUFASSAL" ASARIGA YOZILGAN SHARHLAR. ILMIDDIN SAXOVIY TALQINI VA QO'LYOZMALARI

Marjona Yo'ldashaliyeva*Mustaqil tadqiqotchi**E-mail: marjonaanarkulova@gmail.com**Toshkent, O'zbekiston***MAQOLA HAQIDA**

Kalit so'zlar: nahv, sarf, "al-Mufasssal", "al-Mufaddal", bobu-l-huruf, sharh, qo'lyozma, manbashunoslik, Zamaxshariy, Saxoviy.

Annotatsiya: Maqolada Mahmud Zamaxshariyning "al-Mufasssal" asari, unga yozilgan sharhlar va ular orasida Ilmiddin Saxoviyning "al-Mufaddal fi sharhi-l-Mufasssal" asari o'rganilgan. Saxoviyning ilmiy merosi, sharhlash uslubi, asarning harflar bobi, Qohira, Leyden va Rampurdagi qo'lyozma nusxalari hamda nashrlari manbashunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilingan.

КОММЕНТАРИИ К ТРУДУ АЗ-ЗАМАХШАРИ «АЛЬ-МУФАССАЛ» В АРАБСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ. ТОЛКОВАНИЕ ИЛЬМИДДИНА АС-САХАВИ И ЕГО РУКОПИСИ

Маржона Юлдашалиева*Независимый исследователь*E-mail: marjonaanarkulova@gmail.com*Ташкент, Узбекистан***О СТАТЬЕ**

Ключевые слова: нахв, сарф, «аль-Муфассал», «аль-Муфаддал», раздел о частицах, комментарий, рукопись, источниковедение, аз-Замахшари, ас-Сахави.

Аннотация: В статье рассматриваются труд Махмуда аз-Замахшари «аль-Муфассал», написанные к нему комментарии и среди них сочинение Ильмиддина ас-Сахави «аль-Муфаддал фи шарх аль-Муфассал». С источниковедческой точки зрения проанализированы научное наследие ас-Сахави, его метод комментирования, раздел о частицах, рукописные списки в Каире, Лейдене и Рампуре, а также издания.

Kirish. Oʻrta asrlarda yashab ijod qilgan olimlar merosiga nazar tashlar ekanmiz, ular orasida koʻplab tilshunos, islomshunos va adabiyotshunoslarni uchratamiz. Nodir qoʻlyozma kitoblarni varaqlaganimizda, oʻsha davr olimlari arab tili ilmining yuksak binosini bunyod etganiga va bu asarlar bugungi kunda ham oʻz qadrini yoʻqotmaganiga amin boʻlamiz. Arab tili grammatikasi tarixida shunday asarlar borki, ular yaratilgan paytidan boshlab asrlar davomida madrasalar oʻquv dasturining oʻzagini tashkil etgan va atrofida butun bir sharhlar anʼanasi shakllangan. Xorazmlik alloma Mahmud Zamaxshariyning “al-Mufasssal fi sanʼati-l-iʼrob” asari ana shunday manbalardan biridir.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, “al-Mufasssal”ning oʻzi sharqshunoslikda muayyan darajada oʻrganilgan boʻlsa ham, unga yozilgan sharhlar, xususan misrlik olim Ilmiddin Saxoviyning “al-Mufaddal fi sharhi-l-Mufasssal” asari oʻzbek tilshunosligida hozirgacha maxsus tadqiqot obyekti boʻlmagan. Holbuki sharh janri mumtoz arab tilshunosligida ilmiy tafakkurning asosiy shakllaridan biri sanalgan. Sharhlovchi matndagi qiyin oʻrinlarni izohlash bilan cheklanmagan, balki muallif bilan bahsga kirishgan, oʻz qarashlarini dalillagan, yangi misollar keltirgan va shu orqali fanni boyitgan. Demak, Zamaxshariy merosining keyingi asrlardagi taqdirini anglash uchun unga bitilgan sharhlarni ham oʻrganish zarur.

Mazkur maqolaning maqsadi “al-Mufasssal” asari va uning muallifi haqidagi maʼlumotlarni umumlashtirish, asarga yozilgan asosiy sharhlarni koʻrsatib oʻtish, ular orasida Ilmiddin Saxoviy sharhining oʻrnini belgilash hamda “al-Mufaddal”ning bizgacha yetib kelgan qoʻlyozma nusxalarini manbashunoslik nuqtayi nazaridan tavsiflashdan iborat.

Tadqiqot obyekti Zamaxshariyning “al-Mufasssal” asari va unga yozilgan sharhlar, predmeti esa Ilmiddin Saxoviy sharhining yaratilish tarixi, mazmuniy xususiyatlari va qoʻlyozma

nusxalaridir. Maqolaning ilmiy yangiligi shundaki, unda Saxoviy sharhi haqidagi tarqoq ma'lumotlar ilk bor o'zbek tilida bir joyga jamlanib, "al-Mufasssal" sharhlari tizimidagi o'rni ko'rsatib berilgan.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot usullari. Zamaxshariy hayoti va ilmiy merosi haqida o'rta asr tabaqot va tarojim kitoblarida, jumladan Ibn Xallikonning "Vafayotu-l-a'yon" asarida batafsil ma'lumot berilgan [8; 5-jild, 168-174-b.]. O'zbek tilidagi adabiyotlarda allomaning hayot yo'li va asarlari S. Hasanov, O. Masharipov va A. Masharipov ishlarida, shuningdek "Ma'naviyat yulduzlari" va "Buyuk ajdodlarimiz" to'plamlarida yoritilgan [5; 7; 10; 11; 12]. Turk tadqiqotchilari orasida I. Arslan olimning "al-Unmuzaj" asarini maxsus o'rgangan [3], M. Öztürk va M.S. Mertoğlu esa Zamaxshariy haqida qomusiy maqola yozgan [13; 235-238-b.]. "Al-Mufasssal"ning tuzilishi, nashrlari va sharhlari M.S. Benli maqolasida umumlashtirilgan [4; 366-367-b.]. Kotib Chalabiy "Kashfu-z-zunun" asarida kitobga bitilgan sharhlarning uzun ro'yxatini keltiradi [9].

Ilmiddin Saxoviy haqidagi asosiy ma'lumotlar Ibn Xallikon asarida [8; 3-jild, 340-341-b.] va T. Altıkulaç qalamiga mansub qomusiy maqolada [2; 311-313-b.] jamlangan. "Al-Mufaddal"ning harflarga bag'ishlangan qismi Yusuf al-Hashkiy tomonidan nashr ettirilgan [14], shu qismdagi Saxoviy qarashlari esa yaqinda Karbalo universitetida himoya qilingan magistrlik ishida tahlil etilgan [1]. Ko'rinadiki, mavjud adabiyotlarda asosiy e'tibor Saxoviyning qiroat ilmiga oid merosiga qaratilgan, uning grammatik sharhi esa nisbatan kam o'rganilgan.

Tadqiqotda tarixiy-qiyyosiy, tavsifiy va manbashunoslik usullaridan foydalanildi. Biografik ma'lumotlar bir necha manba bo'yicha solishtirildi, sharhlar yaratilgan davri va mazmuniga ko'ra o'zaro qiyoslandi, qo'lyozma nusxalar esa saqlanish joyi, to'liqligi va holatiga ko'ra tavsiflandi.

"Al-mufasssal" asarining muallifi

Abu-l-Qosim Mahmud ibn Umar az-Zamaxshariy (1075-1144) o'rta osiyolik yirik tilshunos, mufasssir, adib va mutafakkirdir. U hijriy 467-yil rajab oyining 27-kuni, milodiy 1075-yil 18-martda Xorazmning Zamaxshar qishlog'ida tug'ilgan va hijriy 538-yilda, milodiy 1144-yilda Gurganjda vafot etgan [13; 235-238-b.]. Manbalarda uning bir oyog'idan ayrilgani va yog'och oyoq yordamida yurgani qayd etiladi. Bunga yoshligidagi xastalik yoki safar chog'idagi qattiq sovuq sabab bo'lgani aytiladi [3; 51-b.]. Jismoniy nuqson uning ilmga bo'lgan intilishini so'ndirmagan: olim Buxoro, Bag'dod va Makka kabi ilm markazlariga safar qilgan, u yerlarda ham o'qigan, ham dars bergan.

Zamaxshariyning eng ta'sirli ustози tilshunos Abu Mudar Mahmud ibn Jarir ad-Dabbiy bo'lgan [13; 235-238-b.]. Makkada uzoq muddat yashagani uchun unga "Jorulloh", ya'ni "Allohning qo'shnisi" laqabi berilgan. Hayotligidayoq zamondoshlari uni "Faxru Xorazm"

(“Xorazm faxri”), “Ustozu-l-arab va-l-ajam” (“Arablar va boshqa xalqlar ustozlari”), “Ustozu-d-dunyo” (“Butun dunyo ustozlari”) kabi nomlar bilan ulug‘lashgan [7; 123-130-b.].

Az-Zamaxshariy o‘z davrining yirik tilshunosi, adabiyotshunosi, lug‘atshunosi, pedagogi va shoiri hisoblanadi. Uning qalamiga tafsir, grammatika, lug‘at, adabiyot, mantiq, tarix va jug‘rofiyaga oid ellikdan ziyod asar mansub [12; 201-218-b.]. Tilshunoslikka oid asarlari orasida “al-Mufasssal”, uning qisqartmasi bo‘lgan “al-Unmuzaj”, ko‘p tilli “Muqaddimatu-l-adab” lug‘ati va majoziy ma’nolar lug‘ati “Asosu-l-balog‘a” alohida o‘rin tutadi [13; 235-238-b.]. Qur‘on tafsiriga bag‘ishlangan “al-Kashshof” asari esa uni butun islom olamiga tanitgan. Olim bilimlarini kitoblari va shogirdlari orqali tarqatgan, asarlarining aksariyati bizning davrimizgacha yetib kelgan [10; 11].

E’tiborli jihati shundaki, ona tili arab tili bo‘lmagan xorazmlik olim arab tilining eng nozik qoidalarini arablarning o‘ziga o‘rgatadigan darajaga yetgan. Bu hol Movarounnahr va Xorazm ilmiy muhitining o‘sha davrdagi yuksak saviyasidan dalolat beradi.

“Al-mufasssal” asari va uning tuzilishi

“Al-Mufasssal” arab tili grammatikasiga bag‘ishlangan bo‘lib, taxminan bir yarim yil ichida yozilgan. Ibn Xallikon ma’lumotiga ko‘ra, muallif asarni hijriy 513-yil ramazon oyining boshida boshlab, 515-yil muharram oyining boshida, ya’ni milodiy 1121-yilda yakunlagan [8; 5-jild, 168-174-b.]. Asar Makkada yozib tugatilgan deb ko‘rsatiladi.

Kitobning ahamiyatini uning arab grammatikasi tarixidagi o‘rni belgilaydi. Ilmiy adabiyotlarda “al-Mufasssal” ahamiyatiga ko‘ra Sibavayhining “al-Kitob” asaridan keyin ikkinchi o‘rinda turadigan grammatik manba sifatida baholanadi. Zamaxshariy Sibavayhi kitobining mazmunini o‘ziga xos tartibda qayta bayon qilgan, biroq ko‘p masalalarda Xalil ibn Ahmad, Axfash al-Avsat, Mubarrad va Zajjoj singari boshqa basralik grammatikachilarning fikrini afzal ko‘rgan [4; 366-367-b.]. Asarning tartibli tuzilishi, ravon bayoni va boy mazmuni uni o‘z davrigacha yozilgan grammatik asarlarning eng mukammali sifatida tanitgan [13; 235-238-b.].

Asar muqaddimasi ham diqqatga sazovor. Unda muallif arab tili ilmi bilan shug‘ullanish nasib etgani uchun shukrona aytadi, arab tilini kamsitishga uringan shuubiylar qarashlarini rad etadi va barcha islomiy ilmlar, jumladan fiqh, tafsir va kalom arab tili qoidalarini bilishga tayanishini ta’kidlaydi. Shu tariqa Zamaxshariy grammatikani tor doiradagi kasb emas, balki butun ilmiy tafakkurning poydevori sifatida talqin qilgan.

Kitob to‘rt asosiy qismdan iborat. Birinchi qism ismlarga, ikkinchi qism fe’llarga, uchinchi qism harflarga, ya’ni yordamchi so‘zlarga bag‘ishlangan. To‘rtinchi qism “mushtarak” deb nomlanib, unda uchala so‘z turkumi uchun umumiy bo‘lgan hodisalar: imola, vaqf, qasam, vasl va qat’ hamzasi, ikki sukunli harfning to‘qnashuvi, ibdol, i’lol va idg‘om masalalari yoritilgan [4; 366-367-b.]. Grammatik materialni so‘z turkumlari bo‘yicha bunday aniq taqsimlash o‘quvchiga

kerakli qoidani tez topish imkonini bergan. Sibavayhi asarida nahv va sarf masalalari aralash holda kelgani uchun undan foydalanish katta tayyorgarlik talab qilgan bo'lsa, "al-Mufasssal" ixcham va izchil darslik vazifasini o'tagan.

"Al-Mufasssal" yozilgan davridayoq arablar orasida katta e'tibor qozongan va arab tilining nahv hamda sarfini o'rganishda asosiy qo'llanmalardan biriga aylangan. Manbalarda Damashq hukmdori al-Malik al-Muazzam asarni yod olganlarni o'ttiz, boshqa rivoyatga ko'ra yuz dinor va sarpo bilan taqdirlagani qayd etiladi [4; 366-367-b.]. Kitob Sharqda ham, G'arbda ham shuhrat topgan. Uni 1859-yilda norvegiyalik sharqshunos Y.P. Brox nashr ettirgan, 1873-yilda esa nemis tiliga tarjimasi chiqqan [4; 366-367-b.]. Asarning qo'lyozma nusxalaridan biri Toshkentda, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik institutida saqlanadi. Bularning barchasi Zamaxshariy qo'lyozmalari o'z vaqtida qanchalik qadrlanganini ko'rsatadi.

"Al-mufasssal"ga yozilgan sharhlar

Asarning shuhrati unga yozilgan sharhlarning ko'pligida ham namoyon bo'ladi. Manbalarda "al-Mufasssal" matniga saksonta sharh, undagi dalil baytlarga o'n to'rtta sharh bitilgani, kitob uch marta qisqartirilgani va to'rt marta nazmga solingani haqida ma'lumot beriladi [4; 366-367-b.]. Bu sharhlarning katta qismini Kotib Chalabiy ham sanab o'tgan [9]. Bitta grammatik matn atrofida shuncha asar yaratilgani arab tilshunosligi tarixida kam uchraydigan hodisadir.

Sharhlarning ko'payishiga asarning o'z tabiati sabab bo'lgan. "Al-Mufasssal" ixcham matn bo'lib, unda qoidalar qisqa ifodalangan, dalil sifatida keltirilgan oyat va baytlar esa ko'pincha izohsiz qoldirilgan. Bunday matnni darsda o'qitish uchun mudarris qoidani kengaytirib tushuntirishi, baytlarning ma'nosini ochishi va grammatikachilar o'rtasidagi ixtiloflarni bayon etishi kerak bo'lgan. Mudarrislarining ana shu og'zaki izohlari vaqt o'tishi bilan yozma sharhlarga aylangan. Shu sababli sharhlarni "al-Mufasssal"ning o'qitilish tarixini aks ettiruvchi hujjat deb qarash mumkin.

Dastlabki sharhlardan biri muallifning shogirdi Muhammad ibn Sa'd al-Marvaziyga tegishli "al-Muhasssal" asaridir. Xorazmlik olim Qosim ibn Husayn al-Xorazmiy "at-Taxmir" nomli sharh yozgan. XIII asrda sharhlash an'anasi Shom va Misr olimlari orasida ayniqsa kuchaygan: halablik Ibn Ya'ishning "Sharhu-l-Mufasssal", Ibn al-Hojibning "al-Izoh fi sharhi-l-Mufasssal" va Ilmiddin Saxoviyning "al-Mufaddal" asarlari deyarli bir davrda maydonga kelgan. Keyinroq Muzhiruddin Muhammadning "al-Mukammal", Ali ibn Umar al-Isfandariyning "al-Muqtabas" singari sharhlari yaratilgan [4; 366-367-b.]. Shu tariqa Xorazmda yozilgan kitob Shom, Misr va boshqa o'lkalarda ham ilmiy bahslarning markaziga aylangan.

Bu sharhlar orasida eng mashhuri Ibn Ya'ish (1158-1245) asaridir. Tadqiqotchilar uni "grammatika qomusi" deb ataydilar va "al-Mufasssal"ga yozilgan boshqa sharhlardan ustun qo'yadilar. Ibn Ya'ish Sibavayhi, Abu Ali al-Forisiy va Ibn Jinniy kabi grammatikachilar fikrlarini

keng keltirgan, ayrim o‘rinlarda Zamaxshariyning o‘zini ham tanqid qilgan [6; 445-446-b.]. Uning kitobi har yerga ovoza bo‘lib, darslarda asosiy murojaat qilinadigan ishonchli manba sifatida qo‘llanilgan. Sharh ilk bor 1876-1886-yillarda Leypsigda nemis sharqshunosi G. Yan tomonidan nashr etilgan, keyinroq Qohirada “Idoratu-t-tiba’ati-l-muniriyya” nashriyotida Azhar ulamolari kengashi tavsiyasi bilan qayta bosilgan [6; 445-446-b.]. Shu sababli “al-Mufasssal” sharhlari haqida gap ketganda birinchi navbatda Ibn Ya’ish tilga olinadi, Saxoviy sharhi esa uning soyasida qolib kelmoqda.

“Al-mufaddal” muallifi ilmiddin saxoviy

Arab tilida ijod qilgan allomalarimizning asarlarini nafaqat O‘rta Osiyo, balki butun musulmon olami olimlari izlagan, o‘rgangan va ularga sharhlar yozgan. Ana shunday olimlardan biri Abu-l-Hasan Ali ibn Muhammad ibn Abdussomad ibn Abdulahad ibn Abdulg‘olib ibn Attos al-Hamdoniy al-Misriy as-Saxoviydir. U Quyi Misrning G‘arbiya viloyatidagi Saxo shahrida tug‘ilgani uchun “Saxoviy” nisbasi bilan, laqabiga ko‘ra esa “Ilmiddin” nomi bilan mashhur bo‘lgan. Manbalarda bu ikki nom doim birga, “Ilmiddin Saxoviy” shaklida keladi. Kunyasi Abu-l-Hasandir.

Olimning tug‘ilgan yili aniq ma’lum emas. Ibn Xallikon “Vafayotu-l-a’yon” asarida uni hijriy 558 yoki 559-yilda, ya’ni milodiy 1163-yil atrofida tug‘ilgan deb ko‘rsatadi va aksar keyingi manbalar shu ma’lumotga tayanadi [8; 3-jild, 340-341-b.]. Tarjimayi holi keltirilgan kitoblarda uning bolalik yillari, ilk murabbiylari va ilm olishiga homiylik qilganlar batafsil yoritilmagan. Holbuki aynan shu davr olimning ulg‘ayishi va shakllanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lgan. Umuman, olim hayotini to‘liq ochib beradigan manbalar ozchilikni tashkil qiladi.

Mavjud ma’lumotlarga ko‘ra, Saxoviy dastlab o‘zi tug‘ilgan yurtda ilm olgan, 1176-1177-yillarda Iskandariyaga borib, mashhur muhaddis Abu Tohir as-Silafiydan hadis tinglagan. So‘ng Qohirada qiroat ilmining yirik vakili Qosim ibn Firruh ash-Shotibiyga uzoq yillar shogird tushgan va qiroat ilmini undan o‘rgangan. Bir muddat Qohiradagi masjidlardan birida imomlik qilgach, Damashqqa ko‘chib o‘tgan va u yerda Abu-l-Yumn al-Kindiydan Qur’on ilmlari hamda adabiyotdan saboq olgan. Damashqda Umaviylar jome’ masjidida va Solihiya turbasida qirq yildan ortiq dars bergan [2; 311-313-b.].

Saxoviy yetuk muallim, arab tili imomi, qiroatlar olimi va tafsir bilimdoni bo‘lgan. Damashqda uni o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan Ibn Xallikon olimdan qiroat o‘qishni istaganlar atrofida to‘planib, navbat kutib turganini yozadi [8; 3-jild, 340-341-b.]. Uning shogirdlari orasida mashhur tarixchi va qiroat olimi Abu Shoma al-Maqdisiy ham bo‘lgan [2; 311-313-b.].

Olim ilm olish va o‘rgatishdan tashqari ko‘plab asarlar yozgan. Qur’on ilmlariga oid “Jamolu-l-qurro va kamolu-l-iqro”, Shotibiy qasidasiga yozilgan ilk sharh hisoblangan “Fathu-l-vasid fi sharhi-l-Qasid”, Qur’on imlosiga oid “al-Vasila ilo kashfi-l-Aqila”, tajvidga bag‘ishlangan

“Minhoju-t-tavfiq ilo ma’rifati-t-tajvid va-t-tahqiq” asarlari shular jumlasidandir. Tilshunoslikka oid merosida “al-Mufaddal fi sharhi-l-Mufasssal”, “Sifru-s-saoda va safiru-l-ifoda”, “Zotu-l-hulal va mahotu-l-kilal” qasidasi hamda Zamaxshariyning grammatik topishmoqlarga bag‘ishlangan “al-Muhojot” asariga yozilgan “Muniru-d-dayojiy” sharhi bor. Adabiy merosidan “al-Mufoxara bayna Dimashq va-l-Qohira” asari ma’lum [2; 311-313-b.]. Ismoil Posho Bag‘dodiy ma’lumotiga ko‘ra, Saxoviyning kitoblari o‘ziga xosligi bilan boshqalarnikidan ajralib turgan. Ro‘yxatdan ko‘rinadiki, olim Zamaxshariyning bir emas, ikki asariga sharh bitgan, ya’ni xorazmlik alloma merosiga izchil qiziqqan.

Saxoviy hijriy 643-yil jumodu-l-oxir oyining 12-kechasida, milodiy 1245-yilda Damashqda vafot etgan va shahar g‘arbidagi Qosiyun tog‘iga dafn etilgan [2; 311-313-b.]. Uning qabri keyinchalik “Saxoviy qabri” nomi bilan tanilgan. E’tiborlisi, “al-Mufasssal”ning yana bir yirik sharhlovchisi Ibn Ya’ish ham aynan shu yili Halabda olamdan o‘tgan [6; 445-446-b.]. Demak, ikki sharh bir davrda, bir-biriga qo‘shni ikki ilm markazida yaratilgan.

“Al-mufaddal” kitobining ahamiyati va saxoviy talqini

“Al-Mufaddal fi sharhi-l-Mufasssal” Ibn Ya’ish sharhi kabi mustaqil, keng hajmli asar bo‘lib, ilmiy salmog‘i jihatidan unga tenglasha oladi. Ibn Xallikon Saxoviyning “al-Mufasssal”ni to‘rt jildda sharhlaganini qayd etadi [8; 3-jild, 340-341-b.]. Ayrim manbalarda olimga “al-Mufasssal” bo‘yicha ikkita sharh nisbat beriladi va ikkinchisi sifatida “Sifru-s-saoda” ko‘rsatiladi. Biroq har ikki matnni o‘rganish bu fikrning to‘g‘ri emasligini ko‘rsatgan: “Sifru-s-saoda” sharh emas, balki sakkiz yuz o‘ttizdan ortiq so‘z qolipi va nomning tuzilishi hamda kelib chiqishini izohlovchi lug‘aviy-sarfiy asardir [2; 311-313-b.]. Shunday qilib, Saxoviyning “al-Mufasssal”ga yozgan yagona sharhi “al-Mufaddal”dir.

Sharhning nomi ham e’tiborga loyiq. “Mufaddal” so‘zi “afzal ko‘rilgan”, “ustun qo‘yilgan” ma’nosini bildiradi va “Mufasssal” so‘zi bilan ohangdosh qilib tanlangan. Bunday saj’li nomlash o‘rta asr arab kitobatchiligiga xos bo‘lib, sharhning asl matn bilan uzviy bog‘liqligini ta’kidlaydi.

Asarning nashr etilgan qismi harflar bobidir. “Al-Mufasssal”ning uchinchi qismiga mos keladigan bu bobda jar harflari, fe’lga o‘xshash harflar, atf harflari, inkor, tanbeh, nido, tasdiq, istisno, istifhom va shart harflari kabi yordamchi so‘zlar guruhlari birma-bir sharhlangan [14]. Harflar arab tilida gap qurilishini va ma’no nozikliklarini belgilovchi unsurlardir. Bitta harfning turlicha talqin qilinishi oyat yoki bayt ma’nosini butunlay o‘zgartirib yuborishi mumkin. Shu bois bu bob nahv uchun ham, Qur’on matnini tushunish uchun ham katta ahamiyatga ega.

Saxoviy talqinining o‘ziga xos jihatlari quyidagilarda ko‘rinadi. Birinchidan, olim Basra yoki Kufa maktabining birortasiga ko‘r-ko‘rona ergashmagan, har bir masalada dalilga qarab mustaqil xulosa chiqargan. Ikkinchidan, u ayrim o‘rinlarda Xalil ibn Ahmad, Sibavayhi va Mubarrad kabi yirik grammatikachilar fikriga qo‘shilmagan, masalan “iyyoka” olmoshining

talqinida o'zgacha qarashni ilgari surgan. Uchinchidan, o'z fikrlarini faqat naqlga tayanib emas, balki Qur'on oyatlari va arab she'riyatidan olingan lisoniy dalillar bilan asoslagan. To'rtinchidan, uning bayoni aniq, ammo murakkab iboralarga boy bo'lib, o'quvchidan diqqat bilan tahlil qilishni talab etadi [1].

Bu xususiyatlar muallifning ilmiy tayyorgarligi bilan bog'liq. Saxoviy avvalo qiroat olimi bo'lgan, shu bois grammatik qoidalarni izohlashda Qur'on matniga va uning o'qilish shakllariga murojaat etishi tabiiydir. Ibn Ya'ish sharhida grammatikachilar bahsi yetakchi o'rin tutsa, Saxoviy sharhida grammatik tahlil Qur'on ilmlari bilan uyg'unlashgan deyish mumkin. Shu jihatdan "al-Mufaddal" Zamaxshariy asarini boshqa nuqtayi nazardan ochib beradigan, Ibn Ya'ish sharhini to'ldiradigan manbadir. O'z davrida bu sharh ham shuhrat qozongan, ammo keyingi asrlarda Ibn Ya'ish kitobi darslik sifatida ustunlik qilgani sababli kamroq ko'chirilgan.

Saxoviy sharhining bugungi kundagi ahamiyati ikki jihatda namoyon bo'ladi. Ilmiy jihatdan u Zamaxshariy qarashlari XIII asr olimlari tomonidan qanday qabul qilingani, qaysi masalalarda qo'llab-quvvatlangani va qaysilarida e'tirozga uchraganini ko'rsatadi. Amaliy jihatdan esa harflar bobiga yozilgan izohlar arab tilini o'rganayotgan talabalarga yordamchi so'zlarning ma'no va vazifalarini misollar asosida chuqurroq tushunish imkonini beradi.

Asarning qo'lyozma nusxalari va nashrlari

"Al-Mufaddal" to'liq holda hanuz nashr etilmagan. Asarning birinchi va ikkinchi qismlari 1979-yilda Azhar universitetida Abdulkarim Javod Kozim tomonidan doktorlik dissertatsiyasi sifatida tahqiq qilingan, harflar bobi esa 2002-yilda Ammonda Yusuf al-Hashkiy tomonidan chop ettirilgan [2; 311-313-b.]. Shu bois asar matnini o'rganishda qo'lyozma nusxalar hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Izlanishlar jarayonida kitob nusxalari arab qo'lyozmalari fihristlarining nahv va sarfga oid bo'limlaridan qidirildi hamda arab va xorijiy qo'lyozma fondlarida mavjud nusxalar aniqlandi. Bugungi kunda asarning to'rtta nusxasi ma'lum bo'lib, ular quyidagilardir:

1) Qohiradagi Arab davlatlari ligasi qoshidagi Arab qo'lyozmalari institutida saqlanayotgan nusxa. Namlik qo'lyozmaning asosiy qismiga shikast yetkazgan, shu sababli matnning anchagina joyini o'qish qiyin.

2) Qohiradagi "Doru-l-kutubi-l-Misriyya", ya'ni Misr milliy kutubxonasidagi nusxa. U to'liq emas, kitobning oltinchi qismi butunlay yo'qolgan.

3) Niderlandiyadagi Leyden universiteti kutubxonasidagi nusxa. U nisbatan to'liq saqlangan bo'lib, oltinchi qismni ham o'z ichiga oladi. Unda fe'llar bobining bir qismi, harflar bobi to'liq holda hamda ism va fe'l uchun mushtarak bo'lgan masalalar aks etgan, ammo qismlar chegarasini varaqlar bo'yicha aniq ajratish qiyin.

4) Hindistonning Rampur shahridagi qo'lyozmalar xazinasida saqlanayotgan nusxa. U haqda batafsil ma'lumot berilmagan.

Mazkur qo'lyozmalar ichida Leyden nusxasi eng mukammali, xati aniq va ravshani hisoblanadi. Harflar bobining to'liq saqlangani uni ushbu qism bo'yicha tayanch nusxa sifatida qo'llash imkonini beradi. Qohira nusxalari esa shikastlangan va noqis bo'lsa ham, matndagi shubhali o'rinlarni solishtirish va tuzatishda yordamchi manba bo'lib xizmat qiladi. Rampur nusxasining tavsifi mavjud emasligi kelgusida uni bevosita o'rganish zaruratini ko'rsatadi.

Nusxalarning Misr, Yevropa va Hindistonda tarqalgani asarning o'z davrida keng hududda o'qilganidan dalolat beradi. Shu bilan birga, to'rt jildlik sharhdan bor-yo'g'i to'rtta, ularning ham aksari noqis nusxa yetib kelgani "al-Mufaddal"ning Ibn Ya'ish sharhi kabi ommalashmaganini ko'rsatadi. Bunga Ibn Ya'ish asarining darslik sifatida erta tan olingani va ko'p nusxada ko'chirilgani sabab bo'lgan deyish mumkin. Qo'lyozmalarning turli mamlakatlarda saqlanishi ularni bir joyda qiyoslashni qiyinlashtiradi, biroq raqamli nusxalar bu to'siqni bartaraf etish imkonini beradi.

Manbashunoslik nuqtayi nazaridan har bir nusxani to'liq tavsiflash uchun uning ko'chirilgan sanasi, kotibi, xat turi, varaqlar soni, hoshiyalardagi qaydlar va o'quvchilar qoldirgan belgilar aniqlanishi lozim. Bu ma'lumotlar nusxalarning o'zaro nisbatini, ya'ni qaysi biri asl nusxaga yaqinroq ekanini belgilashga yordam beradi. Hozircha bunday tavsif faqat Leyden nusxasi bo'yicha nisbatan to'liq amalga oshirilishi mumkin, qolgan nusxalar esa qo'shimcha o'rganishni talab qiladi.

Xulosa. O'rganilgan manbalar asosida quyidagi xulosalarga kelindi.

Birinchidan, Mahmud Zamaxshariyning "al-Mufassal" asari arab grammatikasini so'z turkumlari bo'yicha to'rt qismga ajratib, tartibli bayon etgani tufayli Sibavayhidan keyingi davrning eng nufuzli grammatik qo'llanmalaridan biriga aylangan va unga o'nlab sharhlar yozilgan.

Ikkinchidan, bu sharhlar orasida Ibn Ya'ish asari eng ko'p tarqalgan bo'lsa ham, uning zamondoshi Ilmiddin Saxoviy qalamiga mansub "al-Mufaddal" ilmiy qimmati jihatidan undan qolishmaydi. Har ikki sharh XIII asrning birinchi yarmida Shom o'lkasida yaratilgan va Zamaxshariy merosining Xorazmdan uzoqdagi ta'sirini ko'rsatadi.

Uchinchidan, Saxoviy talqini mustaqilligi, yirik grammatikachilar bilan bahsga kirisha olishi va fikrlarini Qur'on hamda she'riy dalillar bilan asoslashi bilan ajralib turadi. "Sifru-s-saoda"ning sharh emasligi aniqlangani "al-Mufaddal"ni olimning "al-Mufassal"ga yozgan yagona sharhi sifatida baholashga asos beradi.

Toʻrtinchidan, asarning toʻrtta qoʻlyozma nusxasi maʼlum boʻlib, ular orasida Leyden nusxasi eng toʻliq va ishonchlisidir. Asar hanuz toʻliq nashr etilmagan, faqat ayrim qismlari tahqiq qilingan.

Beshinchidan, kelgusida barcha nusxalarni qiyoslash asosida “al-Mufaddal”ning toʻliq ilmiy-tanqidiy matnini tayyorlash, uni Ibn Yaʼish va Ibn al-Hojib sharhlari bilan qiyosiy oʻrganish hamda harflar bobini oʻzbek tiliga tarjima qilish va izohlash dolzarb vazifa boʻlib qoladi. Bu ish xorazmlik alloma merosining islom olamidagi taʼsir doirasini yanada toʻliqroq tasavvur etishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Abd al-Harr I.H. Oroʻu-s-Saxoviy (vaf. 643 h.) va ixtiyorotuhu fi kitobihi “al-Mufaddal fi sharhi-l-Mufasssal, bobu-l-huruf”: magistrlik dissertatsiyasi. Karbalo universiteti, 2025. URL: <https://uokerbala.edu.iq/?p=45271>
2. Altıkulaç T. Sehâvî, Alemüddin // TDV İslâm Ansiklopedisi. 36-cilt. İstanbul, 2009. S. 311-313.
3. Arslan İ. ez-Zemahşerî ve el-Unmûzec adlı eseri. Diyarbakır, 2018. 133 s.
4. Benli M.S. el-Mufasssal // TDV İslâm Ansiklopedisi. 30-cilt. Ankara, 2020. S. 366-367.
5. Buyuk ajdodlarimiz / Masʼul muharrirlar: M. Aminov, F. Hasanov. Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2001.
6. Çuhadar M. İbn Yaîş, Ebü'l-Bekâ // TDV İslâm Ansiklopedisi. 20-cilt. İstanbul, 1999. S. 445-446.
7. Hasanov S. Xorazm maʼnaviyati dargʻalari. Toshkent: Adolat, 2001. B. 123-130.
8. Ibn Xallikon. Vafayotu-l-aʼyon va anboʻu abnoʻi-z-zamon / Ihson Abbos tahqiqi. Bayrut: Dor Sodik. 3-jild; 5-jild.
9. Kâtip Çelebi. Keşfüʼz-zunûn an esâmiʼl-kütüb veʼl-fünûn / Nşr. M. Şerefeddin Yaltkaya. Beyrut: Dâru İhyâiʼt-Türâsiʼl-Arabî.
10. Mahmud Zamaxshariy. Toshkent: Tafakkur, 2019.
11. Maʼnaviyat yulduzlari / Toʻplovchi va masʼul muharrir M. Xayrullayev. Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2001.
12. Masharipov O., Masharipov A. Xorazmnoma. Toshkent: Istiqlol nuri, 2014. B. 201-218.
13. Öztürk M., Mertoğlu M.S. Zemahşerî // TDV İslâm Ansiklopedisi. 44-cilt. İstanbul, 2013. S. 235-238.
14. as-Saxoviy, Ilmaddin Ali ibn Muhammad. al-Mufaddal fi sharhi-l-Mufasssal: bobu-l-huruf / Yusuf al-Hashkiy tahqiqi. Ammon: Madaniyat vazirligi, 2002.